

Fahreddîn er-Râzî’de Cevher-i Ferdin İspatı Konusunda Hareket ve Zamana Dayalı Deliller

Ahmet ŞENHARPUTLU*

Öz

Cismin daha küçüğe bölünemeyen cüzlerden oluştuğuna dair kabul, ilk dönemden itibaren kelam ilminin önemli hususları arasında yer almıştır. Âlemin hudûsu, isbât-ı vâcib ve kulun fiilleri gibi önemli konularda atomculuğu kullanan kelmacılar, cevher-i ferdin ispatına son derece önem vermişlerdir. Bu doğrultuda bir yandan bölünmenin imkânsızlığı hakkında deliller ortaya koyarken, diğer yandan bu konuda muarızlar tarafından ileri sürülen delilleri eleştirmişlerdir. Müttekâdimîn kelam döneminde güçlü bir teori olarak karşımıza çıkan atomculuk, Muteahhirîn dönem düşünürlerinin eserlerinde de yerini almıştır. Bu dönemin önde gelen Eş’ariyye kelmacılarından Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) çeşitli eserlerinde atomculuğu ele almış, cevher-i ferdin ispatına yönelik lehte ve aleyhteki delilleri sistematik bir şekilde ayrıntılarıyla tartışmıştır. Bu bağlamda cisim, hareket ve zamanın birbiriyle uyumlu olduğu fikrinden yola çıkan Râzî, hareket veya zamanın daha küçük parçalara bölünemeyen cüzlerden oluştuğunun ispat edilmesi hâlinde, cevher-i ferdin varlığının da kanıtlanmış olacağını savunmuş ve bu doğrultuda hareket ve zamanın bölünebilirliği konusunu ele almıştır. Hareketin, birbirini takip eden ve bölünemez anlardan oluştuğunu savunan Râzî, bu görüşünü temellendirirken öncelikle hareketin cisimden ayrı bir varlığının bulunduğunu ortaya koyar. Daha sonra hareketin tamamı söz konusu olduğunda bu toplamdan bir kısmının şimdiki zamanda da bulunması gerektiğini açıklar. Bir sonraki aşamada ise şimdiki zamandaki cüzün bölünemeyeceğine dair çeşitli deliller getirir. Son olarak bu cüzü bölünemeyen başka bir cüzün takip etmesi gerektiğini ortaya koyar. Râzî’nin öne sürdüğü argümanlar, genel olarak bölünme sonucunda ortaya çıkacak cüzlerde zamansal öncelik-sonralık olacağı üzerine kuruludur. Bu kurguyu zamanın bölünmesine de uygulayarak; önce şimdiki zamandaki ânın varlığını ve bölünmezliğini delillendirir. Daha sonra bu ânın yok oluşunun ardından yine bölünemez bir cüzün gelmesi gerektiğini açıklar. Sonuç olarak hareket ve zamanın bölünmeyen ve birbirini takip eden cüzlerden ibaret olduğu sonucuna varır. Râzî, bu deliller doğrultusunda söz konusu uyum neticesinde mesafenin de bölünemez cüzlerden meydana geldiği sonucuna ulaşır. Bu çalışmada Fahreddîn er-Râzî’nin hareket ve zamanın bölünebilirliği ve cevher-i ferdin varlığına delâleti konusundaki görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Atomculuk, Cevher-i Ferd, Hareket, Zaman

***Arş. Gör.**, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İstanbul/Türkiye

E-mail: ahmet.senharpulu@gmail.com

ORCID: 0009-0002-3574-6948

ROR: 02ksvqa67

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 18 Mart 2025

Kabul Tarihi: 30 Mayıs 2025

Yayın Tarihi: 30 Haziran 2025

Değerlendirme: Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ahif@ahievran.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat

Atıf: Şenharpulu, Ahmet. “Fahreddîn er-Râzî’de Cevher-i Ferdin İspatı Konusunda Hareket ve Zamana Dayalı Deliller”. *Ahi İlahiyat Dergisi* 4 (Haziran 2025), 31-44.

Evidence Based on Motion and Time for the Proof of al-Jawhar al-Fard in Fakhr al-Dīn al-Rāzī

Ahmet ŞENHARPUTLU*

Abstract

The notion that matter consists of indivisible particles has been one of the significant topics in the field of Kalām since its earliest period. Theologians who employed atomism in discussions on crucial subjects such as the origination of the universe (ḥudūth al-‘ālam), the proof of the necessary being (isbāt al-wājib), and human actions (af‘āl al-‘ibād) have placed particular emphasis on the demonstration of the jawhar al-fard (indivisible substance). In this regard, they not only provided arguments to establish the impossibility of infinite divisibility but also critically examined the counterarguments proposed by their opponents. Atomism emerged as a robust theory during the period of the Mutakaddimūn (early theologians) and continued to be addressed in the works of later thinkers belonging to the Muta’akhhirūn (later theologians) period. Among the prominent theologians of this era, Fakhr al-Dīn al-Rāzī (d. 606/1210) extensively discussed atomism in his various works, systematically analyzing the arguments for and against the existence of the jawhar al-fard in detail. In this context, starting from the idea that body, motion, and time are interconnected, al-Rāzī argued that if it could be proven that motion or time consists of indivisible particles, then the existence of the jawhar al-fard would also be established. Accordingly, he examined the divisibility of motion and time. Rāzī maintained that motion consists of successive and indivisible moments. In supporting this view, he first demonstrated that motion has an existence separate from the body. He then explained that when considering the entirety of motion, a part of it must also exist in the present moment. In the next stage, he presented various arguments to prove that the part existing in the present moment is indivisible. Finally, he asserted that this indivisible part must be followed by another indivisible part. The arguments put forward by Rāzī are generally based on the idea that division would result in temporal precedence and posteriority among the divided parts. By applying this reasoning to the division of time, he first established the existence and indivisibility of the present moment. He then explained that after the disappearance of this moment, another indivisible unit must follow. As a result, he concluded that motion and time consist of indivisible, successive parts. Based on the harmony between them, Rāzī ultimately arrived at the conclusion that space (masāfah) is also composed of indivisible parts. This study aims to examine al-Rāzī’s views on the divisibility of motion and time and their implications for the existence of the jawhar al-fard.

Keywords: Kalam, Atomism, Jawhar al-Fard, Motion, Time

Res.Asst., Marmara University, Faculty of Theology, Istanbul/Türkiye

E-mail: ahmet.senharpulu@gmail.com

ORCID: 0009-0002-3574-6948

ROR: 02kswqa67

Article Type: Research Article

Date Received: 18 March 2025

Date Accepted: 30 May 2025

Date Published: 30 June 2025

Review: This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ahif@ahievran.edu.tr
https://dergipark.org.tr/pub/ahilahiyat

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

• • •

dergipark.org.tr/en/pub/ahilahiyat

Citation: Şenharputlu, Ahmet. “Evidence Based on Motion and Time for the Proof of al-Jawhar al-Fard in Fakhr al-Dīn al-Rāzī”. *Ahi İlahiyat Dergisi*, 4 (June 2025), 31-44.

Giriş¹

Cevher ve cisimlerin bölünebilmesi konusu, Ebü’l-Huzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50 [?]) ve Nazzâm (öl. 231/845) gibi erken dönem Mu‘tezile kelamcıları tarafından tartışılmaya açıldıktan sonra süreç içerisinde kelam ilminin önemli ilkelerinden biri haline gelmiş; cevher-i ferdin varlığı, arazların ispatı ve hudûsu gibi konular kelamcılar tarafından detaylıca incelenmiştir. Âlemin hudûsu, isbât-ı vâcib ve kulun fiilleri gibi önemli konularda atomculuğu kullanan kelamcılar, bu doğrultuda bir yandan bölünmenin imkansızlığı hakkında deliller ortaya koyarken, diğer yandan bu konuda muarızlar tarafından ileri sürülen delilleri eleştirmişlerdir.² Her ne kadar Mütেকaddimîn dönemin hâkim fizik teorisi atomculuk olsa da bazı kelamcılar ve felsefecilerden atomculuğun aleyhine görüşler de ortaya çıkmış, cevher-i ferdin varlığı ve bölünmesi gibi önemli meseleler etrafında geniş bir eleştiri literatürü oluşmuştur.³

Atomculuk tartışmaları, Müteahhirîn döneme gelindiğinde de önemini korumuş, bu dönemde kaleme alınan önemli kelam eserlerinde yerini almıştır. Müteahhirîn dönemin önde gelen Eş‘ariyye kelamcılarından Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) de çeşitli eserlerinde atomculuğu ele almış, cisimlerin bölünebilirliği ve cevher-i ferdin ispatına yönelik lehte ve aleyhteki delilleri sistematik bir şekilde ayrıntılarıyla tartışmıştır. Bu çalışmada Fahreddîn er-Râzî’nin hareket ve zamanın bölünebilirliği ve cevher-i ferdin varlığına delâleti konusundaki görüşleri ele alınacaktır.

Hareket, zaman ve mesafenin bölünebilirlik açısından birbirleriyle mutâbık olduğu fikri, bölünebilirlik/bölünme meselesinin incelenmesinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Buna göre hareket, zaman ve mesafeden herhangi biri bölünmeyi kabul etmeyen parçalardan oluşuyorsa, aynı hükmün diğerleri için de geçerli olması gerekmektedir. Benzer şekilde, eğer herhangi biri sonsuza kadar bölünebilir nitelikteyse, aynı özellik diğerlerine de teşmil edilmelidir. Fahreddîn er-Râzî de cevher-i ferdin ispatına yönelik delilleri işlerken, bu mutabakatı kullanmaktadır.⁴

Râzî, söz konusu mutabakata dayanarak, cevher-i ferdin ispatı hususunda, hareket ve zamanı bölünebilirlik açısından ele almaktadır. Hareket ve zamanın bölünemeyen cüzlerden oluştuğu

1 Bu çalışma Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı doktora programı kapsamında hazırlanan “Müteahhirîn Dönem Kelam Atomculuğu ve Cevher-i Ferd” isimli doktora çalışmasından üretilmiştir.

2 Mütেকaddimîn dönem kelam atomculuğu ile ilgili detaylı bir çalışma için bk. Mehmet Bulgen, *Kelam Atomculuğu ve Modern Kozmoloji* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).

3 Mütেকaddimîn dönem atomculuk eleştirileri üzerine detaylı bir çalışma için bk. Mehmet Bulgen, *Klasik İslam Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017).

4 Fahreddîn er-Râzî, *el-Metâlibü’l-âliye mine’l-ilmi’l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987), VI/29; Fahreddîn Râzî, *el-Erbâin fî usûli’l-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: el-Mektebetü’l-Külliyeti’l-Ezheriyye, 1986), II/4; Fahreddîn Râzî, *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye fî ilmi’l-ilâhiyyât ve’t-tabiiyyât*, thk. Muhammed Mu’tasım-Billâh el-Bağdâdî. (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1990), II/33; Fahreddîn Râzî, *Nihâyetü’l-ukûl fî dirâyeti’l-usûl*, thk. Sa’îd Fûde (Beyrut: Dârü’z-Zehâir, 2015), IV/9. İbn Sînâ söz konusu uyumu; zamanın sürekli oluşundan yola çıkarak, hareket ve mesafenin de sürekli olup olduğu sonucuna vararak kullanır. Bk. İbn Sînâ, *Kitâbu’s-Şifâ: Fizik (II)*, çev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 38-44; Râzî de esasında *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye*, isimli eserinde bölünemeyen cüzün varlığını kabul etmemektedir. Hareket ve zamanın devamlı olduğu hususundaki delillerinde, bölünemeyen cüzün imkânsız olduğu görüşü sıklıkla kullanır. Ancak hareket ve zamanın bölünemeyen cüzlerden oluştuğunu savunanlara bir guruba nispetle bazı deliller aktarmaktadır. Râzî’nin hareket ve zamanın devamlı olduğuyla ilgili görüşleri için bk. Râzî, *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye*, I/679-791.

ispat edildiğinde, cismin bölünemeyen cüzlerden meydana geldiği de ortaya çıkmış olacaktır. Aynı yöntemi filozofların cevher-i ferdi reddetmek üzere kullandıklarını dile getiren Râzî, onların cismin sonsuza kadar bölüneceğini kabul edip, bu bölünmenin hareket ve zaman için de geçerli olduğunu düşündüklerini aktarmaktadır. Bu durumda, hareketin bölünemeyen cüzlerden meydana gelmesi ve zamanın birbirini takip eden anlardan mürekkep olması imkânsız olacaktır.⁵

Fahreddîn Râzî, esasında ilk dönem eserlerinden⁶ *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*'de bölünemeyen cüzün varlığını kabul etmemektedir. Bu bağlamda hareket ve zamanın devamlı olduğu hususundaki açıklamalarında, bölünemeyen cüzün imkânsız olduğu görüşünü sıklıkla kullanmaktadır. Hareket ve zamanın bölünemeyen cüzlerden oluştuğunu savunan bir gruba nispetle bazı deliller aktardıktan sonra; bunların geçersiz olduğunu ifade etmektedir.⁷ Her ne kadar aynı amaçla olmasa da hareket, zaman ve mesafe arasındaki uyumu bu eserinde de kullandığını görmekteyiz. Bununla beraber Râzî, sonraki dönem eserlerinde ise bölünemeyen cüzün varlığını kabul etmiş; bu konuda ayrıntılı incelemeler yapmıştır. Aynı şekilde bahsi geçen uyumu bu kez cevher-i ferdi varlığına delil olarak kullanmış; zaman ve hareketin devamlı olmadığını ortaya koyduktan sonra, bunun mesafeye de uygulanması gerektiğini ifade etmektedir.⁸

Râzî, hareketin; her birinin bölünmeyi kabul etmemesi dolayısıyla, birbirine yapışık hayyizlerde, birbirini takip eden bulunuşlar (*husûl*) olduğu; zamanın ise, her bir ânın bölünmeyi kabul etmemesi dolayısıyla, birbirine yapışık ve birbirini takip eden ânlardan mürekkep olduğu hususlarında deliller getirmektedir. Râzî, delillendirmesini üç aşama üzerine kurmaktadır: Öncelikle hareketin, her biri bölünmeyi kabul etmeyen ve birbirine yapışık hayyizlerde birbirini takip eden meydana gelişler olduğunu delillendirir. Daha sonra zamanın, her biri bölünmeyi kabul etmeyen, birbirine yapışık ve birbirini takip eden ânlardan oluştuğunu ortaya koyar. Son olarak, mesafenin hareket ve zaman ile mutabık olması hasebiyle, cismin de her biri bölünmeyi kabul etmeyen cüzlerden oluşan (*müellef*) olması gerektiğini ortaya koyar.⁹

1. Hareketin Bölünemez Oluşu

Hareketin bölünebilirliğinden bahsedebilmek için öncelikle, hareketin cisimden ayrı bir varlığı olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Râzî bunu “*Cisim hareketli değildi, daha sonra hareketli oldu*” sözünden yola çıkarak açıklamaktadır. Ona göre hareket, kendinde var olan bir şeydir. Cisim, hareketli iken, onda hareketsiz olduğu duruma göre bir farklılık meydana gelmeseydi, “*Cismin hareketli hali ile, hareketten önceki hali aynıdır, onda bir değişiklik olmamıştır*” denilmesi gerekirdi. Bu durumda, kendisinde herhangi bir farklılık olmayacağı için, cisim hareketten önce de hareket sırasında da hareketli olmayacaktır. Hareket etmeyen bir hareketliden bahsetmek ise çelişki olduğundan ötürü hareketin, cisimden ayrı bir varlığı (mevcûd) olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.¹⁰

5 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/29-30; Râzî, *el-Erbâin*, II/4-6.

6 Fahreddîn er-Râzî'nin eserlerinin kronolojisi için bk. Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 95-169.

7 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/33; Râzî'nin hareket ve zamanın devamlı olduğuyla ilgili görüşleri için bk. Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, I/679-791.

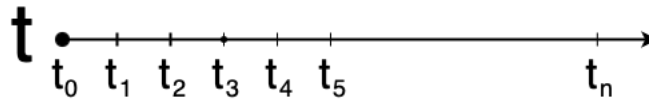
8 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/30; Râzî'nin Cevher-i ferd ve Heyûla-Sûret teorilerindeki düşüncelerine yönelik bir çalışma için bk. Osman Demir, “Fahreddîn er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûla-Sûret”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker - Osman Demir (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 559-584.

9 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/30; Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/33.

10 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/30; Râzî, *el-Erbâin*, II/4; Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/33; Fahreddîn Râzî, *Ana me-*

Râzî, hareketin hareket edenin zatından ayrı bir şey olduğunu ortaya koyduktan sonra onun, birbirini takip eden ve bölünemeyen bulunuşlardan oluştuğu konusundaki delillerini açıklamaktadır.

Râzî, bu konudaki ilk delilini hareketin; geçmiş, şimdi ve gelecekteki durumu üzerinden açıklamaktadır. Ona göre, hareketli cismin, şimdiki zamandaki halinde, hareketin bulunması gerekmektedir. Şimdiki zamanda hareketten herhangi bir şey yok ise, bunun geçmişte ve gelecekte meydana gelmesi de imkânsız olacaktır. Çünkü geçmiş, (daha önce) şimdiki zaman olmuştur. Gelecek ise, ilerideki bir zamanda geleceği beklenendir. Bu yüzden hareketin cüzlerinden birinin şimdiki zamanda bulunması imkânsız olursa, geçmiş ve gelecekte de imkânsız olacaktır. Bu durumda, hareketin tamamı veya cüzlerinden birisi; geçmişte, şimdiki zamanda veya gelecekte bir ân da bulunamazdı. Bu da hareketin var olmadığı anlamına geleceğinden, şimdiki zamanda hareketten bir cüzün olması gerekmektedir.¹¹

Şekil 1

Başka bir şekilde ifade edecek olursak, cismin t zamanında hareketli olduğunu varsayalım. Bu durumda hareketin tamamı t zamanında bulunacak, t₀’dan başlayıp t_n’de son bulacaktır. Şimdiki zaman olarak, t₃’ü ele alırsak, bu vakitte hareketten bir cüzün bulunması gerekmektedir. Söz konusu cüz t₃’te olmadığı takdirde, t₂’de ve t₄’te de olmayacaktır. Çünkü t₂, daha önce şimdiki zaman konumunda olmuş, t₄ ise ileride şimdiki zaman durumuna gelecektir. Dolayısıyla t zamanında hareketin varlığı mümkün olmayacaktır. Cismin t zamanında hem hareketli olması hem de hareketsiz olması çelişki olduğundan t₃’te hareketten bir cüzün bulunması gerekmektedir.

Râzî, yukarıda ifade ettiğimiz delile gelebilecek bir eleştiriyi ele alır. Buna göre; “Şimdiki zamanda hareketten bir şey bulunmasaydı, onun geçmiş ve gelecekte olması da imkânsız olurdu” şeklinde bir açıklama, hareketin cüzlerinden bir şeyin şimdiki zamanda meydana gelmesi gerektiğini göstermez. Bir şeyin geçmiş ve gelecekte olması şimdiki zamanda olmasını gerektirmez. Örneğin bir ân geçmiş ve gelecekte olabilir. Ancak ân “şimdiki zamanda bulundu” denilemez. Aksi takdirde -iç içe şimdiler olacağından- teselsül ortaya çıkar. Dolayısıyla hareketin cüzlerinden bir şeyin şimdiki zamanda meydana gelmesi gerekmez.¹²

Râzî bu eleştiriye geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman arasındaki ayrımın zarûrî olarak bilindiğini ifade ederek karşılık verir. Şimdiki zaman denildiğinde, geçmiş ve gelecek olmayan, onlardan ayrı bir varlık kastedilir. Şimdiki zamandan kastedilen başka bir şeyde mazruf olan ya da başka bir şeyde ortaya çıkan ân değildir. Bu yüzden iç içe şimdiler gibi bir teselsül gerekmez.¹³

Şimdiki zamanda hareketten bir cüzün olduğunu ortaya koyan Râzî, daha sonra bu cüzün bölünebilirliğini tartışır. Ona göre, bu cüzün bölünmesi mümkün değildir. Çünkü bölünmesi durumunda biri diğerinden önce gelen iki parça ortaya çıkacaktır. Bu parçalardan birincisi mey-

seleleriyle kelimeler ve felsefe = el-muhassal, neşir, tercüme ve inceleme: Eşref Altaş (İstanbul: Klasik, 2019), 97. Râzî, Nihâyetü’l-ukûl, IV/10.

11 Râzî, el-Metâlibü’l-âliye, VI/31; Râzî, el-Erbaîn, II/4-5; Râzî, el-Mebâhisü’l-meşrikiyye, II/33; Râzî, Nihâyetü’l-ukûl, IV/10.

12 Râzî, el-Metâlibü’l-âliye, VI/32.

13 Râzî, el-Metâlibü’l-âliye, VI/33.

dana geldiğinde, ikincisi ortada olmayacaktır. İkincinin gelmesiyle de ilki geçmiş olacaktır. Bu durumda parçalardan sadece biri ortaya çıkmış olur. Aynı şekilde bu durum, ortaya çıkacak olan diğer yarım için de ayrıca geçerli olmaktadır. Sonuç olarak, her iki kısma ayrılanın, iki kısmından birisi diğerinden önce geleceği için, şimdiki zamandaki cüzün tamamının var olması imkânsız hale gelmektedir. Tamamı var olmayan bir şeyin bölünmeye de kabil olamayacağı sebebiyle hareketin şimdiki zamandaki cüzünün bölünmeye kabil olmadığı ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle şimdiki zamandaki cüz geçtiğinde, yeni gelen ve yeni şimdiki zamanda olan başka bir cüzün ortaya çıkması gerekir. Bu cüz de aynı şekilde bölünmez. Bu durum hareketin sonuna kadar diğer vakitler için de aynı şekilde geçerlidir.¹⁴

Yukarıda yapılan değerlendirmeler hareketin bölündüğü takdirde ortaya çıkan parçalar arasında öncelik ve sonralık oluşturacağı görüşü üzerine mebnidir. Buna ek olarak Râzî, hareketin öncelik ve sonralık gerektirmeyen bir şekilde bölünmesini öne süren yaklaşımı da değerlendirir. Böyle bir bölünme sonucu ortaya çıkacak cüzler, aralarında öncelik ve sonralık oluşmaksızın bir ânda ve tek seferde (defaten) meydana gelmelidir. Bu yaklaşıma göre hareketin bölünmesi durumunda yukarıda bahsettiğimiz, hareketin ilk yarısının ikinci yarısından önce gelmesi üzerine kurulu delil geçerli olmayacaktır.¹⁵

Râzî, bu yaklaşımın geçersiz olduğunu düşünür. Çünkü böylesi bir bölünme mümkün görüldüğünde ortaya çıkan cüzlerin tamamı aynı ânda bulunacaktır. Bu ise mesafenin başında hareketlide bulunan hareketin, mesafenin sonuna kadar bâkî kalması anlamına geleceğinden geçersizdir. Öte yandan hareketin şimdiki zamandaki cüzü bölündüğünde ortaya çıkacak cüzler, hareketli mesafenin başka bir konumuna vardığı ânda da bulunacaktır. Hareketlinin bir defada, mesafenin iki konumunda olması ise mümkün değildir. Öyleyse bu cüzlerden ikisinin bir arada bulunması muhal olacaktır. Dolayısıyla hareketin şimdiki zamandaki cüzü bölünemez.¹⁶

Râzî burada hareketin mesafeye göre durumuna değinmektedir. Ona göre hareketin üzerinde gerçekleştiği mesafenin miktarı,¹⁷ hareketin de miktarıdır. Eğer mesafenin şimdiki zamandaki bu miktarı bölünebilirse; hareketin bölünen mesafenin ilk yarısının sonuna kadar olan kısmı, ikinci yarısının başından söz konusu mesafenin sonuna kadar olan kısmındaki hareketten önce gelmiş olacaktır. Bu durumda söz konusu hareket miktarında biri diğerinden zaman bakımından önce gelen iki cüz varsayılmış olmaktadır. Böylece şimdiki zamandaki hareketin bölünmesi söz konusu olduğunda, parçalar arasında öncelik-sonralık meydana gelecektir.¹⁸ Dolayısıyla yukarıda bölünme durumunda ortaya çıkan cüzler arasında öncelik ve sonralık meydana geleceğinden hareketle ortaya koyulan delil geçerli olacaktır.

Râzî, şimdiki zamandaki ânda, hareketten bir cüz bulunduğu ve bu cüzün bölünemediğini ispat ettikten sonra; bu cüzü başka bir cüzün takip ettiğini ve bu cüzün de bölünmez olacağını ifade eder. Ona göre, iki bölünemeyen arasında bölünebilen bir cüzün takdir edilmesi, hareketin kesildiği anlamına gelmektedir. Çünkü hareketin şimdiki zamanda bulunan cüzü sonraki anda da bâkî olursa cisim sâkin olur ve hareketi kesilir. Bu yüzden söz konusu hareket, şimdiki zaman dışında

14 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/31-32; Râzî, *el-Erbaîn*, II/5; Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, II/33; Râzî, *el-Muhassal*, 97; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, IV/10.

15 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/32; Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, IV/11.

16 Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl*, IV/10-11.

17 Fahreddîn er-Râzî'ye göre, mesafenin söz konusu miktarı cevher-i ferdi ifade eder. Bk. Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/33-34; Râzî, *el-Muhassal*, 97.

18 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/33-34; Râzî, *el-Erbaîn*, II/5-6; Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye*, II/34; Râzî, *el-Muhassal*, 97.

bulunmazsa, onu başka bir şeyin takip etmesi gerekir. Takip eden şey ortaya çıktığında, o da şimdiki zamanda bulunan durumunda olur ve aynı şekilde onun da bakî olmaması gerekir. Dolayısıyla ikisi arasında, ortada olan ve bölünemez olan bir şeyin olması mümkün değildir. Sonuç olarak hareket, mesafenin başından sonuna kadar; birbirini takip eden, birbirine yapışık ve bölünemeyen oluş/bulunuşlardan oluşur.

Fahreddîn er-Râzî, hareketin birbirini takip eden bölünemeyen bulunuşlardan meydana geldiği hakkındaki ikinci delilini, küp şeklindeki cisim örneği üzerinden açıklamaktadır: Küp şeklindeki cismi, sonlu altı yüzey çevreler. Her bir yüzeyi ise dört sonlu çizgi çevreler. Her bir çizginin, ikisi de nokta olan iki tarafı vardır. Bu küp bir yüzey üzerinde sürüklenirse, bu noktalar da sürüklenmiş olur. Sürüklenme yüzeyin sonuna kadar devam ederse bir çizgi oluşur. Bu durumda küpün köşesinde bulunan nokta, söz konusu çizginin tamamıyla karşılaşmış (bulunmuş) olur. Çünkü eğer nokta, önce çizginin bazı parçalarıyla karşılaşmış, ardından son cüz ile karşılaşmış olsaydı, arada uğramadığı cüzler bulunurdu. Bu durum tafrayı gerektirmektedir. Râzî burada tafranın batıl olduğunu dile getirip söz konusu noktanın, çizginin tamamıyla karşılaştığı sonucuna varır. Noktanın çizginin tamamına uğradığı ve noktanın ancak noktayla karşılaştığı birlikte düşünüldüğünde, çizginin birbirine yapışık bölünemeyen noktaların birleşimiyle oluştuğu da ispat edilmiş olmaktadır. Diğer yandan bir çizgideki noktaların sonsuz olması, çizginin sonlu zamanda kat edilmesini imkânsız hale getirir. Dolayısıyla söz konusu noktaların sonlu olması gerekir.¹⁹

Fahreddîn er-Râzî'ye göre küp üzerinden getirilen delil, hareket ve zamanın açıklanmasına ihtiyaç kalmaksızın, cevher-i ferdin ispatı için yeterlidir. Yukarıda ifade edilen sürüklenme esnasında sürüklenen nokta, mesafeden bir nokta (parça ile) karşılaştığında, bu buluşma defaten olurdu. Çünkü karşılaşmanın tedricen olması noktanın bölünmesini gerektirecektir. Ancak noktanın bölünmesi muhaldir. Noktanın mesafenin parçası ile karşılaşması defaten olduğu gibi, onların ayrılması da defaten olur. Aksi halde yine noktanın bölünmesi gerekir. Yukarıda zikredilen delile göre, ilk karşılaşmanın zevâli esnasında, başka bir nokta ile karşılaşma ortaya çıkar. Bu iki nokta arasında, onları ortalayan nokta dışında bir şeyin olması mümkün değildir. Çünkü ortalayan bir şeyin olması durumunda bu ya bölünen ya da bölünmeyen bir şey olacaktır. Daha önce ifade edildiği üzere nokta sadece bölünemeyen bir şeyle karşılaşacağından bölünen olması mümkün değildir. Bölünmeyen bir şey olması da onun nokta olduğunu gösterir. Bu da bir sonraki noktadan farklı olmayacaktır. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde noktanın hareketi, birbirine yapışık hayyizlerde birbirini takip eden bulunuşlardan (*husulât*) ibaret olmaktadır.²⁰

Râzî bu konuda ortaya koyulan bir diğer delili şu şekilde açıklamaktadır: Hareket, mesafenin başlangıcından bitişine kadar uzanan/süren bir şeydir. Bu uzanan/süren şey dışta mevcut değildir. Dışta mevcut olan sadece o hareketin cüzlerinden bir cüz, kısımlarından bir kısımdır. Bu da sadece şimdiki zamanda dışta bulunmaktadır. Mazî ve müstakbelde ise ma'dûmdur. Söz konusu şimdiki zamanda bulunuşun uzanımı (*imtidâd*) olsaydı, hareketin tamamında olduğu gibi dışta var olmazdı. Ancak dışta bulunduğu bilindiği üzere, şimdiki zamanda bulunanın uzanımı olmayacaktır. Ayrıca söz konusu cüz bölünmeyi de kabul etmeyecektir. Şimdiki zamandaki cüzün fenâsı esnasında, hareketin yeni bir cüzü ortaya çıkacaktır. Bu durumda hareket, hiçbir bölünmeyi kabul etmediği için, birbirini takip eden bulunuşlardan ibaret olacaktır.²¹

19 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/34-35.

20 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/35-36.

21 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/36.

Öte yandan hareketin, mesafenin başından sonuna kadar birleşik ve tek bir şey olduğunun kabul edilmesi durumunda, onun sonsuza kadar bölüneceği de kabul edilmiş olur. Ancak bunun yanlışlığı bedihî olarak bilinir. Çünkü geçmiş ve gelecek ma'dûmdur. Hareketin birleşik ve tek bir şey olduğu görüşü, iki madûmdan birinin (geçmiş), diğeriyle (gelecek) varlık tarafında (şimdi), birleşmesi sonucunu doğurmaktadır. Râzî'ye göre akıl, bu şekilde mahza yokluğun başka bir mahza yokluk ile birleşmesini kabul etmemektedir.²²

Râzî'nin bu konuda zikrettiği bir başka delil, fâilin hareket üzerindeki etkisini merkeze almaktır. Buna göre hareket birbirini takip eden ve bölünmeyi kabul etmeyen bulunuşlardan oluşmasaydı, fâilin hareketi yaratması ya da oluşturması imkânsız olurdu. Râzî'ye göre bu yanlıştır. Çünkü hareketin, fâilin yaptığı miktarı bölündüğü takdirde, birinci yarımın ikinci yarımından önce ortaya çıkması sebebiyle, fâil, aynı anda (defaten) hareketin iki kısmının da fâili olmazdı. Aksine önce ilk yarımın fâili, daha sonra ikinci yarımın fâili olurdu. Fâilin yaptığı şeyin bölünebilen bir şey olduğu, her bölünenin de bir fâil tarafından tek seferde yapılmadığı birlikte düşünüldüğünde, burada fâilin yaptığı şey (bütün), aynı zamanda yapmadığı şey olurdu. Bu da çelişkiye yol açmaktadır. Dolayısıyla hareketin fâilin etkili olduğu miktarının bölünemeyeceği ortaya çıkmaktadır.²³

Aynı şekilde bölünmeyi söz konusu miktarın yarısına uyarlarsak; bu miktar bölündüğü durumda, fâil onun da tamamını değil sadece yarısını yapmış olacaktır. Sonuç olarak bölünen her şeyin şimdiki zamanda yaratılması ve oluşturulması imkânsız olmaktadır. Öyle ise şimdiki zamanda yaratılan veya oluşturulan bir şeyin bölünemez olması gerekir. Bu durum, hareket için varsayılan bütün parçalar için geçerlidir. Öte yandan hareketin sonsuza kadar bölünmesi, Kâdir'in onu yaratması veya oldurmasının imkânsızlığını gerektirir. Bu durumda söz konusu hareketler ve sonuçlarının bir mûcidi veya müessiri olmayacaktır. Râzî'ye göre, bunun yanlışlığı bilindiğinden hareketin sonsuza kadar bölünemediği anlaşılmaktadır. Bilakis hareket, her biri bölünmeyi kabul etmeyen, birbirine yapışık ve birbirini takip eden cüzlerden oluşmaktadır. Böylece Kâdir, cüzden sonra cüzü, parçadan sonra parçayı yaratır. Dolayısıyla hareketi yaratmaya ve oldurmaya gücü yeter.²⁴

Râzî, his ve müşahededen yola çıkarak bir başka delil ortaya koymaktadır. Buna göre; his ve müşahede bazı hal ve sıfatların yokluktan sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Râzî, felsefecilerin yokluktan sonra meydana gelmeyi defaten ve tadrîcî olmak üzere ikiye ayırdıklarını aktarmaktadır. Örneğin onlara göre; ışığın etkisi sabahın ilk başlarında ortaya çıkar. Sonra azar azar artar. Tatlılığın etkisi ham üzümde ortaya çıkar ve azar azar artar. Ancak Râzî, tek bir şeyin meydana gelmesinin de yok olmasının da defaten olacağını savunmaktadır. Ona göre, tek bir şeyin hudusunun ve ademinin tadrîcî olması kesin olarak muhaldir. Çünkü söz konusu bu tek şeyin, kendisinden bir şey meydana geldiğinde veya parçalarından bazıları bulunduğu o vakitte, eğer kendisinden diğer (bir parçası, bir kısmı) bir şey meydana gelmediyse, o şey yokluğu üzere bâkî olur. Bu durumda “ondan bir şey meydana geldi” denilmesi de yanlış olur. “Tamamı meydana geldi” dediğimizde ise “tamamı meydana gelmedi” denilmesi yanlış olur. Eğer “ondan bir şey meydana geldi ve ondan meydana gelen başka bir şey de bâkî oldu” dersek, ondan meydana gelen

22 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/36.

23 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/36-37.

24 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/37.

şeyin, ondan meydana gelmeyen şey ile aynı olması, iki zıttın tek bir şeyde olmasını gerektirdiğinden muhaldir. Bu durumda geriye, meydana gelenin tamamıyla meydana geldiği ve ortadan kalkanın da tamamıyla ortadan kalktığı durum kalmaktadır. Bu iki durumdan biri bulunduğu da diğeri olmaz. Buradan anlaşılacağı üzere bir şeyin tadrîcî olarak meydana gelmesi veya yok olması mümkün değildir. Böylece hareketin her biri defaten hâdis olan ve defaten madûm olan şeylerin bulunuşlarından ibaret olduğu ispat edilmiş olmaktadır.²⁵

Râzî, hareketin; yer, nitelik ve nicelik yönünden hallerini açıklamaktadır. Buna göre hareket konumda (*eyn*) olduğunda, birbirine yapışık hayyizlerde birbirini takip eden bulunuşlardan ibaretir. Hareket, nitelikte (*keyf*) olduğunda ise; her biri sadece bir ânda bulunan, birbirini takip eden, birbirinin zıddı ve birbirini nefyeden sıfatlardan ibarettir. Ona göre nicelik için de aynı durum geçerlidir.²⁶ Râzî bu görüşün, nicelik hakkındaki gerekçesini de açıklamaktadır. Buna göre; cisim siyahlaştığı ilk anda, onda siyahlıktan bir şey meydana gelmediyse siyahlık hiç ortaya çıkmayacaktır. Eğer o anda siyahlıktan bir şey meydana geldiyse, bu siyahlıktan geriye bir şey ya kalır ya da kalmaz. Eğer siyahlıktan geriye bir şey kalmadıysa, siyahlığın meydana gelişi ve bulunuşu defaten olmuştur. Eğer meydana gelen siyahlıktan bir şey kaldıysa ve kalan şey, bu meydana gelen şey ise, bir şeyin hem var olmuş olması hem de yok olduktan sonra mevcut olması geçerli olacaktır. Ancak bu muhaldir. Eğer meydana gelen ile kalan şey farklı ise, meydana gelen tamamıyla meydana gelmiş, yok olan da tamamıyla yok olmuş olur. Bu da tek bir şeyin, sadece defaten meydana geleceği ve defaten yok olacağını gösterir. Buradan hareketle değişim, dönüşüm ve hareketin; her biri sadece bir anda bulunan ve birbirini takip eden sıfatlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, ânların da art arda gelmesi gerekir. Anların art arda gelmesi, yer (*eyn*) söz konusu olduğunda hareketin, bölünemeyen ve birbirini takip eden bulunuşlardan ibaret olduğunu göstermektedir.²⁷

2. Zamanın Bölünemez Oluşu

Zamanın bölünebilirliğinden bahsedebilmek için öncelikle, şimdiki zamandaki ânın varlığının ortaya koyulması gerekmektedir. Râzî'ye göre şimdiki zamandaki ânın var olduğu zarurî olarak bilinmektedir. Çünkü şimdiki zamandaki ân yok ise, bunun geçmişte ve gelecekte meydana gelmesi de imkânsız olacaktır. Ancak şimdiki zamandaki ânın, geçmişin sonu ve geleceğin başı olduğu bilinmektedir. Eğer şimdiki zamandaki ân mevcut olmasaydı söz konusu ân ya geçmiş ya da gelecek olacaktır. Ancak geçmiş ve gelecek, geçmişin sonu; gelecek de geleceğin başlangıcı olamaz. Bir şeyin var oluşu, ânda olduğundan bu var oluş, ânın var olmasına dayanmaktadır.²⁸

Râzî, şimdiki zamandaki ânın mevcudiyetini ispatladıktan sonra, zamanın bölünemeyen cüzlerden oluşması hususundaki ilk delilini zamanın geçmiş, şimdi ve gelecekteki durumu üzerinden ortaya koymaktadır. Buna göre; şimdiki zamandaki ânın biri diğerinden önce gelen iki yarımından oluşacak şekilde bölünmesi mümkün değildir. Çünkü, ilk yarımın bulunduğu anda, ikinci yarım ortada olmayacaktır. İkinci yarım ortaya çıktığında ise ilk yarım bitmiş olacaktır. Bu durum,

25 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/37-38.

26 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/39.

27 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/39.

28 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/40; Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrîkiyye*, II/33; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin el-Cevherü'l-ferd Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* II/3 (2015), 75-170.

şimdiki zamandaki ânın şimdiki zamanda olmaması gibi bir çelişkiye yol açmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu varsayım mümkün olmamaktadır.²⁹ Ayrıca şimdiki zamandaki ân bölündüğü takdirde, bir kısmı geçmiş ve bir kısmı da gelecek olacağı için, geçmiş ile gelecek arasında ayırıcı olarak bulunma vasfını kaybedecektir.³⁰

Şimdiki zamanda bulunan ân bölünmüyorsa, yok olması gerekir. Çünkü şimdiki zamandaki ân, başka bir vakitte bulunamaz. Bu durumda söz konusu yok oluşun bir başlangıcı olmalıdır. Çünkü yok oluşu teceddüd eder. Teceddüd eden şeylerin ise bir başlangıcı vardır. Şimdiki zamandaki ânın ademinin başlangıcı, meydana gelişiyile beraber (*mukârin*) olamaz. Zira bu varlıkla yokluğun aynı zamanda olması anlamına geleceğinden muhaldir. Öte yandan ânın varlığının başlangıcı ile yokluğunun başlangıcı arasında bir zaman olması da mümkün değildir. Çünkü arada bir zaman olması durumunda şimdiki zaman bâki olacaktır. Şimdiki zamanın bekâsı mümkün olmadığından, ânların peş peşe geldiği ortaya çıkmış olmaktadır.³¹

Şimdiki zamandaki ânın bölünmediğinin bir diğer delili, bu ânın yok oluşunun defaten olmasıdır. Râzî'ye göre söz konusu yok oluşun tedrîci olması mümkün değildir. Çünkü öncelikle yokluğun tedrîci olması mümkün değildir. Öte yandan tedrîci olduğunun düşünülmesi, ânın bölünmesini gerektirecektir. Ancak ânın bölünemeyeceği yukarıda ispat edilmiştir. Bu durumda, yok oluşun defaten olduğu ispatlanmış olmaktadır. Ayrıca söz konusu ânın yokluğu, varlığından sonra ortaya çıkar ve yokluğu için bir başlangıç vardır. Eğer ân, yokluğun başlangıcında madûm değilse, bu yokluk daha sonra da başlamaz. Şayet madûm ise bu durumda, yokluğunun başladığı ân varlığıyla bitişik olacaktır. Bu da ânların peş peşe oluşunu gerektirmektedir. Özetle bir ânın yok oluşu, peşi sıra başka bir ânın meydana gelmesi ile birleşik olur. İkinci ânın yok oluşu da aynı ilk ânın yok oluşu gibidir. Böylece ânların peş peşe geldiği ortaya çıkmış olur.³²

Fahreddîn er-Râzî, zamanın peş peşe gelen ânlardan meydana geldiği hakkında bir başka delili şu şekilde açıklamaktadır: Yukarıda ispat edildiği üzere şimdiki ân biri diğerinden önce gelecek şekilde bölünmüyorsa, bu an yok olduğunda bunun sonucunda “şimdiki zamanda olan” başka bir şeyin gelmesi gerekir. Bu şeyin gelmemesi, zamanın kesintiye uğramasını gerektirecektir. Ancak zamanın kesintiye uğraması muhaldir. Daha sonra gelecek diğer ânlar için de bu durum geçerlidir. Bu durum, ânların peş peşe olduğunu göstermektedir. İlk delilde başka bir ân gelip, ona yapıştığında ilk ânın yok olması gerektiği açıklanmıştı. Bu delilde ise; birinci ân yok olduğunda, aynı şekilde bulunduğu ânda şimdiki ân olan başka bir ânın meydana gelmesi gerektiği ifade edilmektedir. Zikredildiği üzere, başka bir ânın meydana gelmemesi zamanı kesintiye uğratacaktır. Zamanın kesintiye uğraması ise imkânsızdır.³³

Anların peş peşe geldiği konusundaki bir başka delil zamanın bitişik (*muttasıl*) olup olmadığı sorusu üzerine mebnîdir. Râzî'ye göre zamanın bitişik bir nicelik olması imkânsızdır. Çünkü zamanın geçmiş ve gelecek dışında bir anlamı yoktur. Geçmiş ve gelecek ise ma'dûmdur. Bu durumda ânın zamanın cüzlerinden biri olmayıp, geçmişin sonu ve geleceğin başı olması, başka bir deyişle geçmiş ve gelecek arasında ortak bir zarf olması mümkün değildir. Çünkü bu, daha

29 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/40.

30 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye*, II/33.

31 Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye*, II/34.

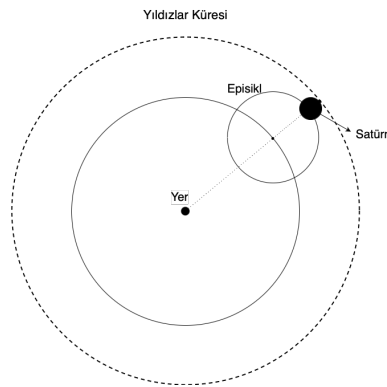
32 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/41-43; Râzî, *el-Erbâin*, II/6.

33 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/43.

önce ifade edildiği üzere iki ma'dûmun varlık yönünden birleşmesini gerektirir. Dolayısıyla ânın geçmiş ve gelecekte ayrı varlığı olması gerekir. Sonuç olarak zamanın ayrık bir nicelik olduğu sabit olmaktadır. Zamanın ayrık bir nicelik olması ise, onun birbirini takip eden teklerden oluşmasını ve ânların peş peşe gelmesini gerektirir.³⁴

Râzî, zamanın peş peşe gelen ve bölünemeyen ânlardan oluştuğu konusundaki bir başka delilini, İbn Sînâ'nın bu konudaki iddialarını naklettikten sonra, bu iddialara cevap olarak ortaya koymaktadır. İbn Sînâ'ya göre bir taş havaya atıldığında, yükselme ve düşme arasında bir havada durmanın meydana gelmesi gerekir. O, bu iddiasını şöyle delillendirir: Taş, kendisini havaya doğru hareketlendiren kuvvet ile mesafe cinsinden belirli bir sınıra kadar ulaşır. Bu sınır bölünmeyen bir zarftır. O sınıra varış bir ânda olur. Sonra iniş başladığında o sınıra temas eder. Bu da başka bir ânda olur. Ona göre bu iki ânın arasında peş peşe gelmesinin önüne geçen bir zaman olması gerekir. Taş söz konusu bu zamanda hareketsizdir (*sâkin*). Buna yönelik ikinci bir örnek olarak; üstü düz ve pürüzsüz bir dolap varsayılıp onun üzerine bir küre asılır. Dolap her hareket ettiğinde, bu küre dolabın üst yüzeyinde bir nokta ile karşılaşır. Bu karşılaşmanın ortaya çıkışının bir ânda bulunması gerekir. Aynı noktada karşılaşmanın olmama halinin ortaya çıkışının da başka bir ânda olması gerekir. Bu iki ân arasında ise bir zaman olması gerekir. Bu durumda dolabın bu vakitte duruyor olması gerekir.³⁵

Râzî, İbn Sînâ'nın dile getirdiği durma halinin gerekmediğini dönemindeki astronomi anlayışından yararlanarak açıklar. Buna göre; Satürn, merkezi Episikl dairesini takip ederek hareket ederken, Episiklin yerden en uzak olduğu kısmına ulaştığı ânda, Yıldızlar Küresine tek bir noktadan temas edecektir. Bu temas bölünmeyen bir ânda olur. Daha sonra aynı noktaya temâs etmeme durumu da bir ânda olur. Bu iki ân arasında Satürn'ün durduğu (*sâkin*) bir zaman olması feleklerin hareketinin kesintiye uğramasını gerektirecektir. Ancak gezegenlerin hareketinin kesintiye uğraması felsefecilere göre imkansızdır. Burada iki ânı ayıran bir durmanın (*sükûn*) oluşmaması, ânların peş peşe geldiğini gösterir.³⁶

Şekil: 2

34 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/43-44; Râzî, *el-Erbâin*, II/6.

35 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/44.

36 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/44-45.

Öte yandan Episikl küresinin merkezinin nokta olduğunda şüphe yoktur. Episiklin merkezinin hareketinden bir daire oluşur (çizilir). Bu daire, bütün cüzleriyle bu noktaya temas eder. Merkez olan bu nokta, söz konusu dairenin bütün cüzlerine temas ettiğine ve temasın nokta üzerinde olduğu sabit olduğuna göre, bu dairenin birbirini takip eden noktalardan çizilmiş olması gerekir. Bu da çizginin birbiriyle karşılaşan noktalardan mürekkeb olmasını iktiza eder. Bu da cevher-i ferdi ortaya koyar. Aynı şekilde birbirini takip eden temaslar, birbirine yapışık ânlarda meydana gelir. Bu da ânların peş peşe gelmesini gerektirir.³⁷

Sonuç

Hareket, zaman ve mesafenin bölünebilirlik açısından birbiriyle mutabık olduğu fikri, bölünebilirlik tartışmalarında belirleyici bir rol oynamaktadır. Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrûkiyye* isimli eserinde, bölünemeyen cüz görüşünün geçersizliğinden yola çıkarak hareket ve zamanın bölünemeyeceğini savunmaktadır. Söz konusu mutabakatı kullanarak, hareket ve zamanın bölünmesinin de bir yerde durmayacağını, aksinin cevher-i ferdi gerektireceği düşüncesiyle savunur. Daha sonraki dönemlerde yazdığı eserlerinde ise yine aynı mutabakat ilkesine dayanarak hareketin bölünemez ve birbirini takip eden cüzlerden, zamanın ise bölünemez ve ardışık ânlardan oluştuğunu delillerle açıkladıktan sonra, mesafenin dolayısıyla cismin de her biri bölünmeyi kabul etmeyen cüzlerden mürekkeb olduğu sonucuna varmaktadır.

Râzî, hareket üzerindeki delillendirmesine hareketin cisimden ayrı bir varlığı olması gerektiğini tartışarak başlar. Hareketin varlığını ispat ettikten sonra, hareketin şimdiki zamanda bir cüzünün olması gerektiğini delillendirir. Ona göre şimdiki zamanda bir cüz bulunmadığı takdirde, hareketin geçmiş ve gelecekte de olması mümkün olmayacaktır. Çünkü geçmiş olarak bahsedilen aslında daha önceki bir vakitte şimdi olarak bulunandır. Râzî, söz konusu cüzün varlığının ispatladıktan sonra, onun bölünemeyeceğini delillendirir. Bu konuda getirdiği argüman temelinde bu bölünmenin öncelik sonralık oluşturacağı üzerine kuruludur. Cüz bölünürse ortaya çıkan kısımlardan biri ya geçmişte ya da gelecekte bulunup şimdiki ânda bulunamayacaktır. Râzî son olarak, -aksi takdirde zaman kesintiye uğrayacağından- söz konusu bölünemeyen cüzü, başka bir bölünemeyen cüzün takip etmesi gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla hareket, bölünemeyen ve birbirini takip eden cüzlerden oluşmaktadır.

Hareketin bölünemeyen cüzlerden oluştuğuna dair bir diğer delili geometri üzerinden ortaya koyan Râzî, küp şeklindeki bir cismin bir yüzey üzerinde sürüklendiğinde ortaya çıkan durumu değerlendirir. Sürüklenme sonucunda ortaya bir çizgi çıkacaktır. Küpün bir köşesine tekabül eden ucu bir nokta olacaktır. Noktanın noktadan daha büyük bir şeyle hizalanamayacağı fikrinden hareketle, söz konusu nokta sürüklenme boyunca çizgi üzerindeki noktalara temas edecektir. Dolayısıyla çizginin noktaların yan yana gelmesi sonucu ortaya çıktığı ispatlanmış olmaktadır. Râzî'ye göre bu delil hem hareketin bölünemez ânlardan hem de mesafenin bölünemez cüzlerden oluştuğunu göstermektedir.

Râzî hareketin bölünemeyen cüzlerden oluştuğunu ortaya koyduktan sonra zamanın bölünmeyen cüzlerden oluştuğu hususunda deliller öne sürer. Ona göre şimdiki ânın varlığı zaruri olarak bilinir. Çünkü şimdiki zamandaki ân bulunmadığı takdirde zamanın geçmiş ve geleceğin; yani iki ma'dûmun varlıkta birleşmesi söz konusu olacaktır. Râzî şimdiki zamandaki ânın varlığını

37 Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, VI/45.

ortaya koyduktan sonra bu ânın bölünmesinin imkansızlığını delillendirir. Râzî hareketin bölünmesi konusunda kullandığı öncelik-sonralık argümanını zaman konusunda da kullanmaktadır. Buna göre şimdiki zamandaki ân bölündüğü takdirde, biri diğerinden önce gelen iki parça ortaya çıkacaktır. Bu da biri varken diğerini olmadığı, dolayısıyla da bir parçanın şimdiki ânda bulunmadığı anlamına geleceğinden burada bölünme mümkün olmayacaktır. Râzî bölünmenin imkânsız olduğunu ispatladıktan sonra, bu cüzün yok olduğu ve yerine yine bölünemeyen ve sonrasında yok olan bir cüz gelmesi gerektiğini ortaya koyar. Buna göre eğer bu cüzün yok olmaması şimdiki zamandaki ânın devamlı olmasını gerektirir ki bu mümkün değildir. Öte yandan şimdiki ândan sonra yeni bir cüzün gelmemesi de zamanın kesintiye uğraması anlamına gelir. Sonuç olarak zamanın, her biri bölünemeyen ve peş peşe gelen ânlardan meydana geldiği ortaya çıkmış olur.

Zamanın bölünemeyeceği konusundaki bir diğer delilini İbn Sinâ’nın havaya atılan taş üzerinden geliştirdiği bir açıklamaya cevap olarak tasarlar. İbn Sinâya göre bir taş havaya atıldığında, taşın çıkacağı en yüksek mesafeye çıktığı ân ile düşüşe geçtiği ân farklı ân olmalıdır. Öte yandan taş düşüşe geçtiği vakitte tepe noktasına temas eder. Bu durumda taş hareketsizdir ve burada bir duraksama olur. Bu da yükselme ile düşüş arasında bir zamanın olmasını gerektirir. Râzî, bu örneğe gök cisimlerini örnek göstererek cevap verir. Ona göre bu örnekteki durum geçerli olsaydı; Satürn, Episiklin üzerinde hareket ederken yerden en uzak olduğu anda Yıldızlar küresine temas eder ve sonra ayrılır. İbn Sinâ’nın delili geçerli ise, Satürnün söz konusu teması ile ayrılması da farklı anda olacaktır. İkisi arasında bir zaman olduğu takdirde de gezegenlerin hareketi duraksamış olacaktır. Gezegenlerin hareketinin duraksamaya uğraması filozoflar nezdinde mümkün değildir. Bu durumda iki ânı bir durma söz konusu olmamaktadır.

Hareket ve zamanın peş peşe gelen bölünemeyen cüzlerden oluştuğunu ortaya koyan Râzî bu durumun aralarındaki uyumdan ötürü mesafe için de geçerli olacağı sonucuna varır. Dolayısıyla mesafenin de peş peşe gelen bölünemeyen cüzlerden oluşması gerekir. Mesafenin daha küçüğe bölünemeyen cüzü, cevher-i ferde tekabül etmektedir.

Kaynakça

- Altaş, Eşref. “Fahreddin er-Râzî'nin el-Cevherü'l-ferd Adlı Risalesinin Tahkiki ve Tahlili”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 11/3 (2015), 75-170.
- Altaş, Eşref. “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 95-169. İstanbul: İSAM Yayınları, Birinci basım., 2018.
- Bulgen, Mehmet. *Kelam Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1. bs., 2015.
- Bulgen, Mehmet. *Klasik İslam Düşüncesinde Atomculuk Eleştirileri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Demir, Osman. “Fahreddîn er-Râzîde Cevher-i Ferd ve Heyûla-Sûret”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker - Osman Demir. 559-584. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. bs., 2018.
- İbn Sinâ. *Kitâbu's-Şifâ: Fizik (II)*. çev. Muhittin Macit ve Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Râzî, Fahreddîn. *Ana meseleleriyle kelam ve felsefe = el-muhassal*. neşir, tercüme ve inceleme: Eşref Altaş. İstanbul: Klasik, 2019.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: el-Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım-Billâh el-Bağdâdî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1990.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilâhî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.
- Râzî, Fahreddîn. *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sa'îd Fûde. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015.